

ЩОМІСЯЧНИК «ОСНОВИ» (1861-1862 рр.)

правовий культурний
феномен в Україні

В. М. Тімашова

здобувач Інституту законодавства
при Верховній Раді України, старший науковий
співробітник відділення організації наукової
роботи та редакційно-видавничої діяльності
Академії управління МВС

Розглянуто витоки появи щомісячного журналу «Основи», визначено його роль у суспільно-політичному й громадському житті наукової і творчої інтелігенції 60-х років XIX ст.

Ключові слова: щомісячник, журнал, суспільно-політичне життя, наукова розвідка, творча спадщина, духовне й культурне відродження.

Рассмотрены истоки появления ежемесячника «Основы», определена его роль в общественно-политической и публичной жизни научной и творческой интеллигенции 60-х годов XIX в.

Ключевые слова: ежемесячник, журнал, общественно-политическая жизнь, научная разведка, творческое наследие, духовное и культурное возрождение.

Examined the origins of the appearance of the monthly «Basics», is defined by its role in political and public life of the academic and artistic 60-ies of the XIX century.

Keywords: a monthly magazine, social and political life, scientific exploration, artistic heritage, spiritual and cultural revival.

Серед видатних учених, письменників, громадських діячів, загалом рушіїв українського відродження та національної історичної науки XIX ст. особливе місце належить Миколі Івановичу Костомарову. Він є автор самобутніх творів українського письменства, неповторний письменник-романтик, засновник народницького напрямку в національній історіографії, оригінальний мислитель, співзасновник знаменитого Кирило-Мефодіївського братства й один з творців політичного українства.

У 1861 році громада українських патріотів закладає в Петербурзі щомісячний журнал «Основи», який виходив протягом 1861-1862 рр. під ред. Василя Білозерського. Головними літературно-публіцистичними силами журналу були Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров, окрасою відділу письменства було ім'я Тараса Шевченка, а також Марко Вовчок, О. Стороженко, С. Руданський, Л. Глібов, Д. Мордовець, Я. Кухаренко, А. Свидницький та інші видатні письменники того часу.

Метою статті є визначення місця щомісячного журналу «Основи» в духовному й політичному житті української інтелігенції 60-х років XIX ст.

Роль М. Костомарова в підготовці «Основ» була величезною. Обдумавши стратегію видання, він визначив для себе основні завдання, серед яких найважливішим була боротьба з «ворогами» української мови, які не визнавали її самобутності й намагалися з допомогою різних теорій віднести її до так званого «наріччя» російської або польської мов.

Також новому журналу довелося обороняти українську справу з двох боків – проти поляків, які зазіхали на західноукраїнські землі, Галичину і Правобережжя, називаючи їх «польськими землями», і проти росіян, які вважали всю Украї-

ну за край «русскій». Проти них і виступив М. Костомаров, який науковими аргументами доводив неповторність нашого народу в минулому й сучасному. Так з'явилися статті М. Костомарова: «Правда полякам о Руси», «Правда москвичам о Руси», «Две русские народности» та ін., в яких він доводив історичну самостійність українського народу.

Найважливіша й найцікавіша з цих статей «Две русские народности», в якій М. Костомаров дає блискучий аналіз історичних умов, які витворили з близьких колись до себе племен східнослов'янської (руської) групи дві окремі й відмінні народності. Ці народності є двома національними типами з різною вдачею, різною психологією, різним світоглядом і громадськими ідеалами. Зазначимо, що давати характеристику якійсь окремій народності, узагальнювати риси, що зустрічаються в її представників і переносити ці риси на цілу народність як щось тільки їй властиве й належне – річ доволі смілива та ризикована. Нині наука ставиться до таких загальних характеристик дуже обережно. Вона вважає, що треба розрізняти серед кожного народу окремі соціальні верстви або класи, що мають особливі риси, що скоріше зближують їх із такими самими соціальними верствами чужої народності, ніж з іншими класами власної. Але в ті часи, коли Костомаров здійснював наукову розвідку, майже не звертали увагу на внутрішню соціальну різницю в межах кожної народності, а дивились на народ як щось саме в собі замкнене. Зазначимо, що М. Костомаров та інші історики його сучасності вважали за український народ, українську націю саму тільки масу сільської людності, не звертаючи уваги на те, що вищі класи української нації, хоча й виховані під впливом російської або польської державності й культури, також належать до українського народу і мають

у собі виразні риси української національної вдачі. Але здебільшого висновки й характеристики М. Костомарова є дуже влучними й правильними, він дуже добре знав українське й московське народне життя і досліджував його як етнограф та історик.

З'явившись у січні 1861 р., журнал «Основа» одразу перетворився на сцену боротьби за український культурний феномен, на яку виходили найактивніші захисники української ідеї і вільного розвитку нашого народу. Основний тягар узяли на себе В. Білозерський, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Костомаров – старі приятелі, пов'язані минулим членством у Кирило-Мефодіївському братстві. У програмній статті зазначалося, що журнал присвячується вивченню земель, населених українцями, і сусідніх з ними територій – Бессарабії, Криму і т. п. Часопис відкритий для творів українською і російською мовами. На перше місце було винесено питання практичного використання мови, в тому числі й викладання та навчання в початкових школах [1, с. 13].

60–70-ті роки були найпліднішим періодом у діяльності М. Костомарова. Він запроваджує так звані «вівторки», на яких збиралися визначні представники науки і літератури Росії й України, велися дискусії з приводу звільнення селян, обговорювалися політичні, філософські й естетичні питання. Як палка, діяльна натура М. Костомаров у своїх наукових пошуках виходив на кардинальні питання сучасності, що викликало широку полеміку (заперечення теорії норманського походження Руської держави, спростування інспірованих польськими реакційними колами тверджень про українське козацтво як антидержавну деструктивну силу, полеміка з приводу самого факту існування окремого українського народу, обстоювання його права на шкільну освіту рідною мовою).

У статті-листі до редактора «Колокола» О. І. Герцена, опублікованій 1860 р., М. Костомаров представляє Україну як материк високої духовності, поетизує її національний спосіб життя як політичну цінність, що протистоїть деспотичному самодержавному началу. Після появи статті «Две русские народности», в якій Костомаров спробував визначити своєрідність рис національного характеру українців і росіян, російські шовіністичні кола, використавши окремі невдалі твердження автора, звинуватили його в «українофільстві» та сепаратизмі. Полемічні виступи Костомарова, в яких він розвивав ідеї, викладені раніше в програмі Кирило-Мефодіївського братства, дістали підтримку «Современника» і М. Чернишевського. І хоча в березні 1862 р. у зв'язку з виступами студентів Петербурзького університету проти читання лекцій він звинуватив молодь у нігілізмі та «пошлому лібералізмі» й розійшовся з радикальним крилом тодішньої російської інтелігенції, на чолі якої стояв Чернишевський і Добролюбов, він фактично був і залишився їх товаришем по зброї в боротьбі із «старим режимом Росії».

Завдяки зусиллям команди справа дійсно йшла успішно, проте успіх «Основи» був тимчасовим. М. Костомаров писав, що спад «Основ» пов'язаний із внутрішніми проблемами редакції. Перша – це конфлікт П. Куліша та В. Білозерського з приводу різних поглядів на пропонувані до друку твори. Так, наприклад, повість Марка Вовчка «Три дні» П. Куліш вважав «нижче всякої критики», натомість В. Білозерський захоплювався нею. Сам М. Костомаров намагався підтримувати нормальні стосунки з обома, але побутовий конфлікт з В. Білозерським стався. В листі до Н. Білозерської, яка тоді була його особистим секретарем, він жалкував, що так сталося через його гарячкуватість і висловлював повагу до В. Білозерського [2, с. 13].

Крім того, навколо журналу плелися постійні інтриги, відшукувались політичні організації, які нібито пов'язані з пожежами, що відбуваються в Петербурзі. На думку М. Костомарова, це був лише привід: шукати причину потрібно було в суспільно-політичній ситуації, що панувала в той час. Він характеризує її як «лібералізм у тисячі різноманітних форм, починаючи від легкого засудження руху уряду до потворних теорій безбожжя, безвладдя, безшлюбності й бездуховності» [3, с. 81].

Паралельно з виходом «Основ» з'являлися й інші україномовні видання, якими опікувався М. Костомаров. Так, на початку 1862 р. у Петербурзі й Москві можна було придбати шість різних українських букварів, у тому числі П. Куліша та Т. Шевченка. Початкове навчання на місцевій мові запроваджувалося досить мобільно через антикріпосницьку реформу, яка висвітлила нагальні проблеми народної освіти.

М. Костомаров вважав, що починати потрібно з виховання та навчання дітей найнижчих верств населення зрозумілою і рідною українською мовою та закликав присвятити цій високій меті діяльність інтелектуальної еліти і всіх тих, кому небайдужа доля України. Це завдання ставило перед собою ще Кирило-Мефодіївське товариство, але воно не було виконане, і тому історик бажав довести почату справу до логічного завершення [1, с. 16].

Піднімаючи життєво важливе для українського народу питання, М. Костомаров розумів, що обов'язково наразиться на критику з боку своїх численних опонентів – захисників державницької ідеї та цілісності Російської імперії, тому в своїх працях не раз наголошував на неполітичності процесу.

Думки вченого одразу ж набули сенсаційного характеру, а його звинуватили

в «українському сепаратизмі». М. Костомарову довелося відбиватися, але це було непросто, оскільки він переслідував єдину мету: не нашкодити розпочатій справі. Вчений кілька разів виступав у пресі, пояснюючи, що започаткована ним справа має лише просвітницький характер, тому він і піднімає питання про збирання коштів на видання літератури українською мовою. Ідейні опоненти звинуватили його у відступництві, а насправді М. Костомаров лише кинув раціональне зерно у благодатну землю.

Але конфлікт у пресі розгорівся не лише через праці вченого. Причиною цьому була низка публіцистичних виступів на шпальтах «Основи», в яких висловлювалася думка про національно-репрезентативну і символічну роль української мови [4, с. 124].

Вбачаючи велику небезпеку цілісності держави в піднесенні розвитку національних мов народів, що населяли територію Російської імперії, зокрема українського, вирішено було застосувати так званий об'єднавчий принцип русифікації. Провідна роль у процесі русифікації українського народу відводилася інтелектуальній еліті, яка мала пропагувати ідею загальноруськості й російської мови як «загальноруського засобу спілкування». Захисникам української ідеї доводилось розриватися між своїми переконаннями та законами Російської імперії. Україномовній та російськомовній інтелігенції, яка проживала на території різних державних утворень і була зацікавлена в розвитку української літературної мови, досить складно було консолідувати свої зусилля. М. Костомаров закликає до активної діяльності зі збирання коштів, розуміючи важливість економічного важеля в залученні до цієї справи якомога більшої частини суспільства [3, с. 87].

Попри всі намагання М. Костомарова продовжувати розпочату справу, ви-

никали різні перешкоди на його шляху. Наприкінці 1862 р. почалися перші арешти учасників українофільського руху. М. Костомаров був дуже стурбований цим процесом, адже мав сумний досвід 1847 р.

У такій складній ситуації М. Костомаров прагнув продовжувати справу, але це йому не вдалося. Він шкодував про закриття «Основа» як органу українського руху і бачив розв'язання проблеми в пошуку нового вільного грошового фонду, який можна було б використати для відкриття нової дієвої газети, «щоб своє було...». Історик визнавав основною перешкодою справі байдужість заможного прошарку населення до долі свого народу [5, с. 12].

Пишучи про «дві руські народності» або, точніше, два окремих народи – український і російський, М. Костомаров мусив оглядатись і на російську цензуру, й ті погляди, що глибоко укорінились серед російської та української публіки. Це відбилось і на його термінології: наприклад, уживання ним назви «южнорусській» як синонім «український». Ця штучна назва, котру М. Костомаров спробував зашпекити в літературі, не прижилася зовсім.

Свого часу наукова розвідка М. Костомарова справила велике враження. Недарма М. Драгоманов називає її «азбукою українського націоналізму» 60–70 років XIX ст. В основних своїх рисах вона актуальна й досі, багато в чому думки М. Костомарова справдилися на наших очах у низці прикладів.

Нині, коли знову в такій різкій формі постали відносини української, російської й польської народностей, нашої громаді особливо цікаво буде пригадати, як великий український історик дивився на ці відносини в їх історичному розвитку.

Творча спадщина М. Костомарова відображає весь спектр різноманітних напрямів його діяльності, єдиною метою

якої було духовне і культурне відродження українського народу як самостійного суб'єкта європейської цивілізації. Сама тільки праця М. Костомарова як видавця і співробітника «Основа» характеризує його як активного учасника українського національно-культурного руху. Робота в щомісячнику значно додала до постації, з якою асоціюється українське відродження та порушення «українського питання» в історії нашої держави.

Література

1. Гончарук П. Провісники української ідеї (до 160-річчя Кирило-Мефодіївського товариства) / П. Гончарук // Київська старовина. – 2006. – № 1. – С. 3–30.
2. Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова) / Я. В. Козачок. – К., 2004.
3. Пінчук Ю. А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78–88.
4. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 232 с.
5. Пінчук Ю. А. М. Костомаров: людина, вчений, громадський діяч (до 190-річчя від дня народження) / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 3–16.
6. Смолій В. А. М. Костомаров: віхи життя і творчості: Енциклопед. довідник / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; за заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.